

גיאופוליטיקה ודמוגרפיה: התפתחות האוכלוסייה המקומית בכפר ריינה בשני העשורים הראשונים של מדינת ישראל, 1948–1970

טארק מחמוד בסול

תקציר

שני תנאים גיאופוליטיים מרכזיים התקיימו במהלך שני העשורים הראשונים של מדינת ישראל, והשפיעו על ההתפתחות הדמוגרפית של הכפר ריינה: הראשון הוא מיקומו הגיאוגרפי של הכפר בסמוך לעיר נצרת, שהייתה מוקד עירוני מרכזי לתושבים במרחבה הקרוב ובגליל, שנותרו בישראל לאחר 1948. סמיכות זו הפכה את ריינה ליעד מרכזי לקליטת פליטים שגורשו מיישוביהם או נטשו אותם במהלך מלחמת העצמאות של ישראל. עובדה זו עלתה בקנה אחד עם מדיניות הממשל הצבאי, אשר ביקש לרכז את הפליטים ביישובים ערביים מסוימים, תחת פיקוח ושליטה.

הגורם השני היה נוכחותה הבולטת בכפר של העדה הנוצרית, שהייתה גורם ממתן בכל הנוגע למדיניות הגירוש. נוכחות זו תרמה לכך שכוחות צה"ל נמנעו מגירוש תושבי ריינה במהלך המלחמה, ובשל כך המשיך הכפר להיות מיושב ברציפות, בשונה מיישובים ערביים אחרים בצפון הארץ. בהמשך, הוקצו לכפר שירותים חיוניים מטעם המדינה, לרבות שירותי בריאות, דואר, חינוך ותשתיות מים.

שני גורמים אלה סייעו לייצוב האוכלוסייה ולמניעת הגירה שלילית שהייתה שכיחה ביישובים ערביים אחרים. כך, לדוגמה, עזבו תושבים רבים כפרים אחרים באזור הגליל, שנותרו עד שנות השישים ללא שירותי בריאות בסיסיים, ועברו לערים יהודיות או ערים מעורבות.

מילות מפתח: מאזן דמוגרפי, הגירה שלילית וחיוכית, פליטי פנים, גידול אוכלוסייה, שמות משפחה, יחסי מדינה תושבים.

רקע היסטורי

ייחודו של המחקר הנוכחי נעוץ במעמדו החשוב של כפר ריינה במדינת ישראל בראשית דרכה. העובדה שריינה היה הכפר הערבי היחיד במרחב שמצפון לנצרת שלא פונה במהלך מלחמת 1948 מעידה על החשיבות שייחסה לו המדינה. בעוד תושבי עילוט פונו ושבו לכפרם ב־4 בינואר 1950, (עראף, ג'ריב ועבוד, 2007) תושבי ציפורי פונו לצמיתות, (מנאע, 2016; פפה, 2007), תושבי משהד פונו וחזרו בסיועו של חנא ח'מיס, נוצרי תושב ריינה (ערפאת, 2012, עמ' 195), ותושבי עין מאהל פינו את בתיהם ושבו אליהם מאוחר יותר (ראיון עם עלי חביב אללה, 16 באוקטובר 2025) – תושבי ריינה נשארו במקומם.

הסיבה לכך הייתה שלריינה היו שני יתרונות עיקריים: הראשון – המיקום הגיאוגרפי של הכפר, שהיה מרוחק יחסית מזירות הקרב המרכזיות במישור החוף ובקרבת ירושלים והמרכז. לכך נוספה העובדה שקרקעות תושבי הכפר לא גבלו בקרקעות יישובים יהודיים, ולא נרשמו חיכוכים עם שכנים יהודים – בניגוד למצב שהיה בעילוט ובעין מאהל. מסיבה זו ראו הממשל הצבאי ומוסדות המדינה את הכפר כיעד מתאים לקליטת פליטים (על כך להלן).

היתרון השני היה נוכחותה של העדה הנוצרית בכפר. זו מילאה תפקיד מרכזי בשימור היציבות ביחסי התושבים עם גורמי השלטון, ובהקשר זה בולטת במיוחד דמותו של חנא ח'מיס. יש עדויות רבות לחשיבות הרבה שייחס הממסד הישראלי לנוכחות בני העדה הנוצרית באזור. הוכחה משמעותית לכך מופיעה בסעיף 6 של כתב הכניעה של נצרת, שנחתם ב־16 ביולי 1948. בסעיף זה נקבע כי צה"ל מתחייב להגן על המקומות הקדושים לנצרות בעיר נצרת ובכפרי הסביבה. כפר ריינה נחשב באותה עת לחלק בלתי נפרד ממעגל היישובים הנוצריים סביב נצרת, והיה הכפר היחיד מצפון לעיר שהייתה בו קהילה נוצרית משמעותית.

במסמך מופיע שמו של מנהל משטרת נצרת בתקופת המנדט, סמואיל ח'מיס, שהיה קרוב משפחה של חנא ח'מיס – דמות בולטת בקהילה הנוצרית בריינה. ראיון עם ג'ורג' סלאמה ח'מיס, (10 בפברואר 2022) העלה כי סמואיל ח'מיס, בזכות קשריו והשפעתו, פעל להבטיח את שלומם של בני העדה הנוצרית באזור. הוא פנה ככל הנראה אל מפקד מבצע "דקל", חיים לסקוב, אשר הוביל את כיבוש הגליל התחתון במהלך "קרבות עשרת הימים" (9–19 ביולי 1948), או אל בנימין דקלמן, מפקד גדוד 7 של חטיבת כרמלי. שניהם השתתפו במבצע וחתמו על כתב

הכניעה. קשרים אלה עשויים להסביר את האזכור המיוחד של המקומות הקדושים לנצרות על ידי צה"ל ואת ההימנעות מפגיעה בריינה בתקופה זו (כתב כניעה נצרת, 16 ביולי 1948).

בעקבות מלחמת 1948 ולאורך שני העשורים הראשונים למדינה, התחוללו תמורות דמוגרפיות מהותיות בחלק גדול מהיישובים הערביים שהצליחו לשרוד את המלחמה. אלה כללו גידול האוכלוסייה, הגירה חיובית ושליטת, קליטת פליטי פנים, ושינויים במאזן האתני ביישובים שבהם יותר מעדה אחת. השינויים הדמוגרפיים שחלו ביישובים הערביים במדינת ישראל לא התרחשו באופן מקרי או ספונטני, אלא היו תוצאה של מדיניות ממשלתית מכוונת, שבאה לידי ביטוי בין היתר בחקיקה. החוקים שאומצו בשנים הראשונות לקום המדינה שימשו כלי מרכזי בעיצוב המרחב הדמוגרפי והלאומי, וכללו הגבלות על חזרתם של תושבים ערבים למקומות מוצאם, שלילת זכויות קניין ואזרחות, והגדרה מחודשת של זהות אזרחית. בין החוקים המרכזיים ניתן למנות את:

- **חוק נכסי נפקדים, תש"י-1950:** חוק זה מגדיר מיהו "נפקד", כלומר אדם שנעדר ממקום מגוריו במהלך תקופת הסכסוך, ובכך מאפשר למדינה להפקיע את רכושו. החוק שלל את זכויות הקניין של אלפי ערבים שנעקרו במהלך המלחמה, ומנע את שובם לרכושם. יש לציין כי בהמשך חלו שינויים בחוק, אך בתקופה המדוברת היה עדיין בתוקף סעיף א(1), הקובע כי כל אדם שהיה בין התאריכים 29 בנובמבר 1947 ועד 14 במאי 1948 מחוץ ליישוב או במדינה אויבת, נחשב נפקד. יש להבהיר עוד, כי היו כפרים שפוננו אף לאחר ה-14 במאי 1948, כלומר לאחר הקמת המדינה. בתקופה זו קיבל הממשל הצבאי את סמכויותיו מכוח תקנות ההגנה (שעת חירום) 1945, אשר העניקו למושל הצבאי סמכויות רחבות, ובכלל זה את הסמכות לפנות יישובים לצורכי ביטחון. הדבר אפשר למושל להחריג יישובים מסוימים מהפינוי על פי שיקולים ביטחוניים. יוזכר שבמהלך שני העשורים הראשונים למדינה לא גובשה עדיין מדיניות ברורה לגבי החברה הערבית. פינוי התושבים הערבים מיישוביהם על ידי אנשי הממשל הצבאי נמשך עד שנת 1959. יתרה מזאת, חוק האזרחות משנת 1952, שנועד להעניק לתושבים הערבים זכויות אזרחיות שוות, לא הביא בפועל לשינוי מהותי במעמדם (סעדי, 2020, עמ' 50).

- **חוק למניעת הסתננות, תשי"ד-1954:** חוק זה קובע עונשים חמורים למי שנכנס לישראל שלא כדין – לרוב פליטים ערביים שניסו לשוב לבתיהם –

ולמי שמסייע להם. החוק יצר מסגרת משפטית שמנעה שיבה ואף קבעה את עצם הניסיון לכך כעבירה פלילית.

באמצעות חוקים אלו ועוד חקיקה נלווית, עוצבה מחדש המפה הדמוגרפית והאזרחית של המדינה. חלקים נרחבים מהאוכלוסייה הערבית הודרו חברתית ופוליטית על ידי מניעת נוכחות פיזית והשתייכות אזרחית ועל ידי החרגה משפטית. מספר מחקרים התפרסמו על ההתפתחות הדמוגרפית של ערביי הגליל במהלך שני העשורים הראשונים למדינה. ביניהם מחקר שפרסם הגיאוגרף ארנון סופר ב־1983 על ערביי צפון הארץ מאז מלחמת 1948 ועד סוף שנות ה־70. בהסתמך על מקורות בני הזמן, הוא מצא כי במהלך תקופה זו חלו תמורות מרחיקות לכת בקרב התושבים הערבים, בעיקר בעקבות השינויים במדיניות הממשלה כלפיהם בסוף שנות ה־50, ובמיוחד לאחר השינוי שחל ביחס המדינה כלפי החברה הערבית ופתיחת המשק היהודי בפני עובדים ערביים עקב מחסור בכוח עבודה, שתרמו לעליית רמת החיים במגזר הערבי. במקביל לכך, הביאה הקמת מרכזי בריאות ביישובים הערביים לירידה ניכרת בשיעור התמותה בהם, וכתוצאה מכך לעלייה בריבוי הטבעי ולגידול האוכלוסייה (סופר, 1983, עמ' 763–784).

הגיאוגרף סעיד מחמוד חקר את קליטתם של פליטי פנים ביישובים הערביים. בהסתמך על מקורות בני הזמן ועל ראיונות עם חלק מהפליטים, הוא מצא שלתהליך היו כמה שלבים: היו יוזמות של המדינה ליישובם בכפרים מסוימים, בעוד שאחדות מקבוצות הפליטים מצאו מקלט אצל קרובי משפחה ביישובים אחרים. סעיד מחמוד התייחס גם לסוגיית הפיצויים ששילמה המדינה לאלה מהפליטים שהסכימו לקבלם. פליטי הפנים סבלו מאד ביישובים שבהם נקלטו: הם התקשו למצוא תעסוקה, לא הייתה בבעלותם קרקע, והמקומיים ראו בהם תמיד זרים. קשיים אלה הגדילו את שנאת הפליטים כלפי המדינה, אשר קבעה את גורלם להיות פליטים נוכחים בארץ אך מנעה את חזרתם ליישוביהם המקוריים (מחמוד, תשע"ד, עמ' 150–165).

הגיאוגרף ראסם ח'מאסי דן בהשפעת מדיניות הממשל הצבאי על התפתחות תהליך העיור ביישובים הערביים. לדעתו, פעולות הממשל הצבאי שביצע את החלטות הממשלה כלפי החברה הערבית בעניין הפקעת קרקעות, הימנעות מהנפקת אישורי תנועה במקרים מסוימים, עיכוב הכנת תוכניות מתאר ליישוביים הערביים והתערבות בהחלטות הועדות ומניעת הגירה לערי החוף – כל אלה הביאו לגידול מספר התושבים ולצפיפות אוכלוסין ביישובים הערביים. התושבים הערבים לא היו

מרוצים מצעדים אלו וקראו שוב ושוב לביטול הממשל הצבאי שאותו ראו כאחראי לגורלם העגום (ח'מאיסי, 2014, עמ' 83-105).

בספרו **הנפקדים הנוכחים** דן ההיסטוריון הלל כהן בהתפתחויות שאותן חוו על בשרם פליטי הפנים מאז קום המדינה ועד שנות ה-90 של המאה ה-20, ובמוקד מחקרו הייתה תקופת הממשל הצבאי. לדבריו, סוגיית "הנפקדים הנוכחים" הדאיגה את מוסדות הממשלה, שפעלו בכל כוחם כדי למצוא לה פתרון. בין האמצעים שננקטו היו העברת פליטים לבתים פנויים ביישובים ערביים אחרים, הכשרת קרקעות לאכלוס ביישובים ערביים, ומתן פיצויים לאלה מהם שהסכימו לוותר על בתיהם ואדמותיהם בכפרי מוצאם (כהן, 2000).

חלק מהפליטים היו מרוצים מכך שנמצא להם מקלט. אחרים, לעומתם, ראו את המדינה אחראית לגורלם כפליטים ולשלילת זכותם לשיבה. בספר נוסף, **ערבים טובים**, דן הלל כהן בסוגיית הערבים ששיתפו פעולה עם מוסדות המדינה השונים. בין השאר הוא מביא דוגמאות למקרים שבהם הצליחו פליטים פלסטיניים לחזור לכפריהם בארץ בסיוע משתפי פעולה, בניגוד למקרים אחרים שבהם המדינה מנעה חזרת פליטים (כהן, 2006). אחמד סעדי (2020) תקף טענה זו וקבע כי היו גם יישובים שבהם חיו משתפי פעולה, אך המדינה בחרה לגרשם למרות הכול. טענה זו מחזקת את מסקנותיהם של חוקרים שונים, אשר הצביעו על היעדר מדיניות ברורה מצד המדינה כלפי החברה הערבית, ובפרט בכל הנוגע למדיניות הדמוגרפית (אוסיצקי-לזר, 1996; דיין, 2021).

ההיסטוריון יאיר בוימל, דן בספרו **צל כחול לבן** (2007) בשינוי שחל במדיניות הממסד הישראלי כלפי התושבים הערבים בשנים 1958-1968. הוא מצא כי שינוי זה בא לידי ביטוי בהקמת מרכזי בריאות ביישובים הערביים, דבר שהביא לגידול דמוגרפי של האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל. התושבים הערבים החלו להשתלב במשק היהודי וכך השתפרו היחסים בינם ובין הממסד (בוימל, 2007). ההיסטוריון עאדל מנאע הראה בספרו **נקבא ובקאא** ["אסון והישרדות"] (2016) כי היו כמה סיבות להישרדות חלק מן הכפרים הערביים בגליל במלחמת 1948 ולא־גירוש תושביהם. בין אלה היו שיתוף פעולה עם כוחות ההגנה או עם שכנים יהודים, מעמד דתי חשוב (בדומה לזה שהיה לנצרת), ולפעמים פשוט מזל מוצלח (מנאע, 2016).

מחקר עדכני שערך מחבר מאמר זה במסגרת עבודת הדוקטור שלו (בסול, 2025) בחן את התפתחותה של העיר שפרעם תחת הגבלות הממשל הצבאי בשנים

1948-1966. המחקר ניתח היבטים שונים, וביניהם ההתפתחות הדמוגרפית של העיר בתקופה זו. מהממצאים עולה כי למדיניות הגיאופוליטית שננקטה על ידי המדינה באותן שנים הייתה השפעה מכרעת על עיצוב מאפייניה הדמוגרפיים של שפרעם.

עד כה נכתבו שני ספרים על התפתחות כפר ריינה. ההיסטוריונים חוסין וג'וני מנסור דנו בספרם אל ריינה (2017) בהיסטוריה שלו ובהתפתחותו הכלכלית והדמוגרפית, מוצא המשפחות, החינוך, התרבות והרשות המקומית. הספר מכסה תקופה ארוכה ומתפרס על פני תחומים רבים, ועל כן אינו דן בהרחבה בהתפתחות אוכלוסיית הכפר, ובמיוחד בשני העשורים הראשונים למדינה (מנסור חוסין וג'וני, 2007).

מחבר המאמר ריכו בספר שערך (2022) מגוון תיעודים על כפר ריינה. הספר עסק בהתפתחותו של הכפר במהלך תקופת הממשל הצבאי בישראל בתחומי הרשות המקומית, הדמוגרפיה, הכלכלה, השירותים החברתיים והמרחב הפיזי. בהתבסס על מקורות עיתונאיים וראיונות עם תושבים רבים, נמצא כי במהלך תקופת הממשל הצבאי הכפר ריינה התפתח במידה מוגבלת בכל התחומים שנבדקו (בסול, 2022). במחקריו האקדמיים עסק מחבר מאמר זה בשני היבטים מרכזיים הקשורים לכפר ריינה. הראשון בחן את הישרדותו של הכפר במהלך מלחמת 1948. ממצאיו היו כי מיקומו הגאוגרפי של ריינה – בלב הגליל – והחלטת התושבים להימנע מהשתתפות פעילה בקרבות נגד כוחות היישוב היהודי, היו גורמים מכריעים בכך שכוחות צה"ל נמנעו מלגרש את האוכלוסייה המקומית. מחקר זה מספק בסיס ראשוני חשוב להבנת תהליכי ההתפתחות הדמוגרפית של הכפר בעשורים שלאחר מכן (בסול, 2023, עמ' 144-170).

ההיבט השני התמקד בהתפתחות הממסד המוניציפלי בכפר ריינה בשנים 1948-1968. במסגרת זו נותחו הסיבות לעיכוב בהקמת מועצה מקומית – עיכוב שנמשך עד שנת 1968. מן הממצאים עלה כי שיקולים פוליטיים, מגבלות גיאוגרפיות ומדיניות הממשל הצבאי חברו יחדיו לעיצוב מבנה השלטון המקומי בכפר בתקופה זו (בסול, 2024, עמ' 42-53). עם זאת, מחקר זה לא עסק בהיבטים הדמוגרפיים של ההתפתחות, אלא התמקד בגורמים הגיאופוליטיים בלבד.

עד כה לא נערך מחקר אקדמי מפורט וממוקד על ההתפתחות הדמוגרפית של אוכלוסיית כפר ריינה בשני העשורים הראשונים למדינה. המאמר הנוכחי בא להשלים את התמונה, תוך התמקדות בזווית הגיאוגרפית של התפתחות

היישוב בתקופה האמורה. השאלות המרכזיות המנחות את המחקר הן כיצד עיצבו המדיניות הממלכתית והמציאות הגיאופוליטית את דפוסי ההתפתחות הדמוגרפית בכפר ריינה, ומה היה הקשר בין תהליכים אלה לבין יחסי הגומלין בין המדינה לתושביה.

בבסיס המאמר מונחת גישה גיאוגרפית-היסטורית-משפטית, המשלבת בין בחינה של אירועים היסטוריים ותהליכים פוליטיים לבין ניתוח של חקיקה ומדיניות שהשפיעו על עיצוב המרחב הגיאוגרפי. לשם כך נעשה שימוש במקורות ראשוניים ומשניים, לרבות מסמכים ארכיוניים, ראיונות עם תושבי הכפר ועם גורמים רלוונטיים נוספים, וניתוח של חוקים ותקנות. התקופה הנידונה משתרעת משנת 1948 – השנה שבה נכבש הכפר בידי כוחות צה"ל – ועד לשנת 1970, שבה חלו התפתחויות משמעותיות כמו תחילת אספקת מים, פתיחת נקודת איסוף דואר, הנחת קווי טלפון ותכנון אספקת חשמל לכפר, והקמת שני בתי ספר יסודיים מודרניים. שירותים אלה, שסייעו ליישוב האוכלוסייה, עודדו את פליטי הפנים להישאר בכפר ומנעו עזיבה של תושבים ותיקים, ותרמו ישירות לגידול הדמוגרפי. תרומתו של המאמר טמונה בהצגת ניתוח שיטתי של התהליכים הדמוגרפיים שהתחוללו בריינה בתקופה קריטית בהיסטוריה של החברה הערבית בישראל. בשונה ממחקרים קודמים שהתמקדו בהיבטים גיאופוליטיים ומוניציפליים, המחקר הנוכחי מבליט את הממד הדמוגרפי ואת משמעותו בהבנת דפוסי ההישרדות וההתפתחות של יישוב ערבי בגליל תחת מגבלות הממשל הצבאי.

המחקר סולל את הדרך לבחינה רחבת-היקף של יישובים ערביים נוספים בארץ, אשר עד כה לא זכו להתייחסות מחקרית מספקת. רוב המחקרים שנעשו על החברה הערבית התמקדו בנושאים כלליים, ועד כה לא התמקדו במשבצת מקומית פרטנית, כפי שנעשה במחקר הנוכחי. לדוגמה, עד כה לא נחקרו באופן אקדמי הכפרים העוטפים את נצרת מצפון. על כפר עילוט פורסם ספר תיעודי, אך לא במסגרת מחקר אקדמי; על עין מאהל לא נערך כלל תיעוד; ועל משהד פורסם ספר תיעודי. אם נרחיב את מעגל ההשוואה, נראה כי לא מעט כפרים ערביים נוספים נותרו אף הם ללא מחקר ייעודי ומעמיק – בין בתחום הדמוגרפיה ובין בתחומים אחרים.

כפר ריינה

ריינה (Reina, الرينة) הוא מהכפרים הערביים הגדולים במרחב נצרת, ושוכן מצפון לה, על גבעות הגליל התחתון המרכזי, בגובה ממוצע של כ-300 מ' מעל פני הים. אוכלוסיית הכפר מורכבת מכמה עדות: למעלה ממחציתה מוסלמים והשאר בני זרמים נוצריים שונים (אורתודוקסים, קתולים ופרוטסטנטים). בסוף תקופת המנדט הבריטי היו בו מסגד אחד, מנזר אחד ושתי כנסיות, ובתי ספר יסודיים לבנים ולבנות. בשנים הראשונות למדינת ישראל עדיין התפרנסו רובם המכריע של תושבי הכפר מחקלאות מסורתית ומקצתם היו בעלי-מלאכה, מורים ופקידים. במפקד האוכלוסין שערכה ממשלת המנדט הבריטי ב-1931 נמנו בכפר 243 בתים מיושבים ו-1,015 תושבים (כולל בדואים שהתגוררו בסביבתו). ("רינה", אנציקלופדיה אריאל לידיעת הארץ 8, עמ' 7457). על פי דו"ח שירות הידיעות של 'ההגנה' (הש"י) מסתיו 1943 מנתה אז האוכלוסייה כ-1,200 נפש שמהם כ-770 מוסלמים וכ-430 נוצרים, והיו בו כ-240 גברים בגילאי 18-48 ("דו"ח סקירת כפר רינה, 1943", ארכיון תולדות ההגנה, עמ' 2).

הכפר נפל בידי כוחות צה"ל ב-16-17 ביולי 1948 במהלך "קרבות עשרת הימים" במסגרת "מבצע דקל", ומיד הונהג בו ממשל צבאי ישראלי שנמשך ברציפות עד דצמבר 1966 (בסול, 2023, עמ' 156; מוריס, תשע"ב, עמ' 311).

תמורות דמוגרפיות

אפתח בהצגת השינויים שחלו בגודל האוכלוסייה בכפר ריינה בשני העשורים הראשונים לקום המדינה. הדבר יתרום להבנת התהליכים הדמוגרפיים והחברתיים שעיצבו את המציאות המקומית. בהמשך, אעמוד על הגורמים שהובילו לשינויים אלו, תוך בחינה השוואתית של מגמות דומות במרחב נצרת והגליל. בחרתי למקד את ההשוואה דווקא באזור זה ולא לכלול יישובים ערביים אחרים כדוגמת אלה של המשולש או הנגב, עקב הבדלים מהותיים בהרכב הדמוגרפי של אותם אזורים, ובראשם היעדר קהילה נוצרית, וכן מיקומם הגיאוגרפי בסמוך לקו הגבול, המעניק להם מאפיינים ייחודיים אשר אינם רלוונטיים למקרה של כפר ריינה.

טבלה מס' 1: תמורות בגודל האוכלוסייה בריינה בתקופת הממשל הצבאי
(שנתון סטטיסטי (1978), עמ' 49, טבלה מס' ב/ 13)

שנה	גודל האוכלוסייה	אחוז הגידול לעומת המפקד הקודם
1943	1200	
1948	2100	75%
1955	2500	19%
1961	2700	8%
1965	3300	22%
1972	4100	24%

מן הטבלה עולות כמה עובדות:

(א) מגמת הגידול באוכלוסייה הכללית של כפר ריינה נמשכה ברציפות לכל אורך שני העשורים הנסקרים.

(ב) חלו תנודות בשיעור גידול האוכלוסייה.

(ג) בין השנים 1965 ל-1972 חל גידול משמעותי של כ-800 נפש באוכלוסיית הכפר – עלייה של כ-24%.

קליטת פליטי הפנים פסקה כבר בשנות החמישים, ומאז לא נרשמה קליטה נוספת של אוכלוסייה זו. ניתן לקבוע, על כן, כי הגידול באוכלוסייה משנות השישים ואילך נבע בעיקר מהריכוז הטבעי, שיידון בהרחבה בהמשך. נקודת המוצא להבנת התמורות הדמוגרפיות שחלו בכפר ריינה מצויה בעצם הישרדותו במהלך מלחמת 1948. אי לכך, מן הראוי לדון בנסיבות שבעקבותיהן הכפר שרד ואף שגשג.

הישרדות כפר ריינה במלחמת 1948, נקודת מוצא דמוגרפית

מקובל כיום לחלק את המלחמה לשני חלקים: הראשון התחיל בבוקר ה-30 בנובמבר 1947, יום אחד לאחר החלטת האו"ם 181 (29 בנובמבר 1947) והסתיים ב-14 במאי 1948, ערב ההכרזה על הקמת מדינת ישראל. השלב השני של המלחמה החל למחרת, ה-15 במאי 1948, עם פלישת צבאות מדינות ערב לארץ ישראל המנדטורית, ונמשך עד ה-20 ביולי 1949, היום שבו נחתם הסכם שביתת הנשק האחרון עם סוריה (פפה, 2007; מוריס, תשנ"ב; בסול, 2025).

בשלב הראשון של הקרבות, שיחק מיקומו הגיאוגרפי של כפר ריינה תפקיד מרכזי בהישרדותו. על פי תוכנית החלוקה של האו"ם הכפר נכלל בשטח שיועד למדינה הערבית. לכך נוסף מיקומו בסמוך לנצרת, בלב הגליל התחתון, באזור שלא היו בו יישובים יהודיים, ושהיה מרוחק יחסית מקווי העימות המרכזיים ומאזורי הקרבות (בסול, 2023). מיקום זה צמצם את היכולת של תושבי הכפר לקחת חלק פעיל בלחימה, בניגוד לכפרים כמו הושה וכפר כוסייר, השוכנים מדרום-מערב לשפרעם בגליל התחתון המערבי, על קו ההפרדה בין שתי המדינות המיועדות. כפרים אלה היו מעורבים בלחימה בשל קרבתם לקו החזית, ובנוסף לכך התגלעו חיכוכים רבים בינם ובין תושבי היישובים היהודיים הסמוכים, בהם כפר מכבי ורמת יוחנן. נסיבות אלה הובילו לגירוש תושביהם על ידי כוחות ההגנה כבר באמצע אפריל 1948 (בסול, 2025).

באמצע יוני 1948, חתמו הצדדים (ישראל ומדינות ערב) על הפסקת אש למשך ארבעה שבועות. הקרבות התחדשו ב-9 ביולי 1948. מקצת מתושבי הגליל הצטרפו ל"צבא ההצלה" הערבי ואחרים, שכנראה צפו את התוצאה, העדיפו לא להשתתף. תושבי כפר ריינה העדיפו שלא להצטרף ל"צבא ההצלה", שכן היו מודעים לכך שמאזן הכוחות נטה לטובת כוחות ההגנה שהפכו בהמשך לכוחות הצבא הישראלי. צעד זה סייע לשימור יחסים טובים בין התושבים המקומיים, כוחות ההגנה וצה"ל ותושבי היישובים היהודיים (בסול, 2023, עמ' 154).

כפר ריינה נפל בידי כוחות צה"ל ב-16-17 ביולי 1948. בראיונות שקיימתי עם תושבים שחוו את אותם הימים, ציינו רובם כי בריחת תושבים מריינה החלה יום קודם, בעקבות כיבושו ב-15 ביולי של הכפר הקרוב צפוריה (Seffurie, صفورية). צפוריה היה כפר גדול יחסית שרוב תושביו מוסלמים, והיה בו כוח ניכר של צבא ההצלה הערבי. הקלות שבה הכוחות הישראליים כבשו את הכפר עוררה פחד גדול בקרב תושבי ריינה.

אלא שמיקומו הגיאוגרפי של כפר ריינה אינו יכול להסביר לבדו את הישרדותו במלחמת 1948, שכן כפרים אחרים במרחב נצרת – דוגמת ציפורי, עילוט, מעלול, מג'דיל ועין מאהל – שמיקומם הגיאוגרפי היה כמעט זהה, לא שרדו את המלחמה. בסופו של דבר חזרו חלק מהתושבים לכפריהם בשל התערבות ופעולות השתדלות של דמויות יהודיות וערביות בעלות השפעה.

כאן המקום לערוך השוואה בין הכפרים הסמוכים לנצרת. כפר עילוט פונה מתושביו משתי סיבות עיקריות: בשל מיקומו הגאוגרפי בסמוך ליישובים יהודיים,

ועקב סכסוכים קודמים שפרצו עוד לפני תחילת הקרבות בין תושבי הכפר לבין תושבי יישובים יהודים מהסביבה, כגון תמרת ונהלל. מלבד זאת, חלק מתושבי עילוט שעבדו בבתי הזיקוק היו מעורבים באירועים האלימים שהתרחשו בין יהודים לערבים במתחם בתי הזיקוק בדצמבר 1947. נוסף על כך, לא מעט מתושבי הכפר הצטרפו לכוחות צבא ההצלה שפעלו באזור נצרת (עראף, ג'ריב ועבוד, 2008, עמ' 87).

תושבי עין מאהל נטלו חלק פעיל במרד הערבי בשנים 1936–1939 (יאסין, 1961, עמ' 93), ובמהלכו נהרגו שבעה מבני הכפר בקרב סמוך לכפר כנא. יתרה מזאת, במהלך 1948 השתתפו חלק מתושביו בעימותים אלימים עם יישובים יהודיים באזור הר תבור, ממזרח לכפר (ראיון עם עלי חביב אללה, 16 באוקטובר 2025). לעומתם, מצב תושבי כפר ריינה – שמיקומו הגאוגרפי היה מרוחק יחסית מיישובים יהודיים, ושלא נמנו בו חברים בצבא ההצלה – היה שונה. יתרה מזאת, נוכחותם של בני העדה הנוצרית בכפר, ובייחוד משפחת ח'מיס, השפיעה במידה רבה על גורלו של הכפר לעומת זה של שאר כפרי האזור.

רוב המרואיינים ייחסו חשיבות רבה לתפקיד שמילא חנא ח'מיס בהישרדות כפר ריינה במלחמת 1948. חנא ח'מיס נולד ב־1880 בכפר ריינה. הוריו היו במקור בני העדה הנוצרית היוונית-אורתודוקסית, אולם הצטרפו לעדה הפרוטסטנטית שפעלה בחסות בריטניה. בתקופת המנדט הבריטי, זכו בני משפחת ח'מיס, לרבות חנא וקרוביו, ליחס טוב מצד השלטון הבריטי. חנא עצמו מונה כפקיד בכיר בבנק ברקליס בעכו ולאחר מכן בנצרת, ובתפקידו זה דאג לתת סיוע ושירותים לאיכרים ערביים ויהודיים. אחד האיכרים שזכה לשירות נדיב מחנא ח'מיס היה יהודי תושב נהלל, שאחד מבניו שירת בכוחות צה"ל שכבשו את ריינה. הבן החייל מיהר והגיע לביתו של חנא ח'מיס והבטיח לו לפעול למניעת גירוש התושבים. זמן קצר לאחר מכן הורשה ח'מיס עצמו להחזיר לכפר את התושבים שכבר ברחו ממנו (בסול, 2025, עמ' 161–164).

הוכחה נוספת להשפעת הנוכחות הנוצרית ולמעמדה של משפחת ח'מיס מופיעה בסעיף 6 בכתב הכניעה של נצרת מיום 16 ביולי 1948, שבו התחייב צה"ל להגן על המקומות הקדושים לנצרות בעיר ובכפרי הסביבה. אזכור זה מלמד כי כפר ריינה נחשב באותה עת לחלק ממעגל היישובים הנוצריים סביב נצרת, ואף היה היישוב היחיד מצפון לעיר שבו התקיימה קהילה נוצרית משמעותית. שמו של מנהל משטרת נצרת בתקופת המנדט, סמואיל ח'מיס – קרובו של חנא ח'מיס,

דמות מרכזית בקהילה הנוצרית בריינה – מופיע במסמך, ונראה כי בזכות קשריו עם מפקדי מבצע "דקל", חיים לסקוב ובנימין דקלמן, הבטיח את שלומם של בני העדה הנוצרית ואת שמירת ריינה בתקופה זו (כתב הכניעה נצרת, 16 ביולי 1948; ראיון עם ג'ורג' סלאמה ח'מיס, 10 בפברואר 2022).

חנא ח'מיס נטל חלק בדיונים בהפליה ובבעיות החברה הערבית שהתקיימו עם נציגי הממשלה. (פרשת ההפליה, 30 ביולי 1953, קול העם, עמ' 4). ב-30 בנובמבר 1951, חתמו תושבי ריינה יחד עם 420 תושבי כפרים נוספים על "עצומת שלום", במטרה לקדם דו-קיום בין הערבים ליהודים. (343,538 חתמו עד כה על עצומת השלום, על המשמר, 30 בנובמבר 1951, עמ' 1).

כל האמור לעיל מלמד שליחסים הטובים בין חנא ח'מיס ובין הכוחות היהודיים בתקופת המנדט הייתה תרומה חשובה להישרדות תושבי כפר ריינה. התושבים, מצידם, דאגו לשמור על יחסים טובים עם המדינה ועם היהודים.

ככלל, יחסים טובים עם היהודים היו אלמנט חשוב בהתפתחות הדמוגרפית ביישובים הערביים, ובזכותם הצליחו מספר יישובים ערביים לשרוד את המלחמה. תושבי כפר קדית'א, ובמיוחד משפחת חליחל, שהגיעו לעכבר (שני כפרים באזור צפת) ניצלו את היחסים הטובים עם משפחת פרידמן (עמנואל, שלאחר מכן היה מושל צבאי, ואביו), נשארו במדינה ולא הועברו אל מעבר לגבול (ברהל, 2016, עמ' 132-143). תושבי מג'ד אל-כרם היו ביחסים טובים עם חיים אורבך, קצין במודיעין. כשנכבש הכפר במבצע "חירם" בסוף חודש אוקטובר 1948, הגיע חיים אורבך לכפר ומנע את הגירת התושבים. עקב זאת הכפר הצליח לשרוד וצמח במשך השנים (מנאע, 2016, עמ' 124).

מסתמן אפוא כי השילוב בין גורמים גיאוגרפיים – כגון מאפייני המרחב וריחוקו של הכפר ממוקדי הלחימה – לבין שיקולים פוליטיים וחברתיים, שהתבטאו ביחסים הטובים בין העדה הנוצרית לבין כוחות צה"ל, הוא שמנע את פינוי הכפר או את גירוש תושביו. עם זאת, נותרת שאלה מהותית בנוגע למעמדם של אותם תושבים אשר עזבו את הכפר עוד בטרם נחתם ההסכם עם חנא ח'מיס, וחזרו אליו בהמשך. תושבים אלה השפיעו במידה רבה על גודל האוכלוסייה בכפר עם קום המדינה, ומהווים נקודת מוצא להבנת התפתחותו הדמוגרפית.

ברירת תושבים מכפר ריינה במהלך הכיבוש, וחזרתם אל הכפר

חזרת התושבים הערבים, אשר ברחו או גורשו מבתיהם וכפריהם במהלך המלחמה, התנהלה באופן שונה בכל אחד מהמקומות, והשתלבו בה מספר הליכים משפטיים שהיו קשורים למדיניות השלטונית.

בראש ובראשונה יש לציין את הליך החקיקה שנועד למנוע את שיבתם של פליטי פנים למקומות מגוריהם המקוריים: בשנת 1950 חוקקה הכנסת את חוק נכסי נפקדים, תש"ו-1950, אשר הפך לאבן יסוד במדיניות הקרקעות של המדינה הצעירה. על פי סעיף 1 של החוק, אדם נחשב נפקד אם עזב את הנכס שהוא היה בעליו החוקי בתקופה שבין 29 בנובמבר 1947 ועד לסיום מצב החירום שהוכרז במדינה (סעיף 1, חוק נכסי נפקדים, תש"ו-1950).

סעיף 1 לחוק נכסי נפקדים לא חל על אותם מתושבי ריינה שנמלטו מאזור מגוריהם, שכן עזיבתם התרחשה מחוץ לטווח הזמן שנקבע בחוק (נובמבר 1947-מאי 1948). בהתאם לכך, לא היה מקום לראות בהם "נפקדים" כהגדרת החוק, או להכפיפם למגבלות שחלו על פליטי התקופה שנקבעה.

אל החקיקה שמנעה את חזרת התושבים הצטרפה מדיניות הממשלה, שבאה לידי ביטוי בהחלת ממשל צבאי על ערביי ישראל. ביום 19 במאי 1948, חמישה ימים לאחר הכרזת העצמאות, החליטה הממשלה הזמנית להשאיר על כנם את כל החוקים המנדטוריים – למעט תקנות "הספר הלבן" השלישי. במסגרת זו נותרו בתוקפן גם "תקנות ההגנה (שעת חירום), 1945" המנדטוריות, שאפשרו לממשלה להפעיל ממשל צבאי.

במסגרת אותה החלטה יישם הממשל הצבאי את תקנה מס' 125, אשר קובעת כי "מפקד צבאי רשאי להכריז בצו על כל שטח או מקום כעל שטח סגור. כל אדם שייכנס לתוכו או ייצא ממנו במהלך התקופה בה הצו בתוקף – ללא היתר בכתב מהמפקד הצבאי או מטעמו – עובר עבירה על התקנות" (לנדאו, 1971, עמ' 19; תקנות הגנה שעת חירום 1945). המשמעות המעשית של תקנה זו הייתה שליטה מלאה על תנועת האוכלוסייה הערבית, והיא מנעה את חזרת הפליטים, ובמיוחד פליטי הפנים, אל כפריהם ואל אדמותיהם שהופקעו ונועדו לשימושי ביטחון או להתיישבות יהודית. כך, למשל, יישום תקנה זו בכפר ספוריה (ציפורי) הסמוך לריינה, ובכמה כפרים נוספים בגליל התחתון המזרחי כמו לוביה, הוביל לכך שחלק מפליטי הפנים שהתפנו מהם – מצאו את דרכם בחזרה לאזור והתיישבו בכפר ריינה.

יש להדגיש כי לא מעט כפרים ויישובים ערביים שפוננו לאחר מלחמת 1948 לא הורשו לשוב אל אדמותיהם, אף שטווח הזמנים שהוגדר בחוק נכסי הנפקדים אפשר את חזרתם. הממשל הצבאי, שפעל מכוח סמכות הממשלה, היה הגורם המרכזי שמנע את שובם של תושבים אלו – כפי שקרה, לדוגמה, בכפרים סוחמאתא, אכרת' וברעם שבגליל העליון.

הממשל הצבאי התנהל על פי מאפייני "המדינה העמוקה" – דהיינו, ניהול ענייני האזרחים בידי כוחות שאינם נבחרים ציבור (סעיד, 2020, עמ' 21–22). עם זאת, נראה כי אין די בהסבר זה לבדו להבנת מדיניות המדינה כלפי הכפרים הערביים לאחר המלחמה. לכך יש להוסיף שני גורמים: המיקום הגיאוגרפי של היישוב, ואופי היחסים בין תושביו לתושבי היישובים היהודיים הסמוכים. כך, למשל, עוד לפני המלחמה שררה מתיחות והתרחשו עימותים בין תושבי כפר עילוט, ששכן בסמוך ליישובים יהודיים כגון תמרת ונהלל, וכפר עין מאהל הסמוך לכפר תבור, ובין תושבי היישובים היהודיים. עובדה זו השפיעה על היחס כלפיהם לאחר המלחמה. לעומת זאת, נוכחותם של בני העדה הנוצרית בכפר ריינה, ובייחוד יוזמתו של חנא ח'מיס, תרמו רבות לשינוי גורלו של הכפר, ולחזרת חלק מהתושבים שנטשו את המקום לבתייהם. ניתן להניח כי אילולא התקיימו ביחד כל הגורמים שתוארו לעיל – המיקום הגיאוגרפי ונוכחות בני העדה הנוצרית – ייתכן שגורלו של כפר ריינה היה דומה לזה של כפרים ערביים אחרים שבהם חיו נוצרים, כגון ברעם ואכרת'.

מכל אלה עולה כי שיקולי ביטחון היו גורם עליון ומכריע במדיניות המדינה כלפי היישובים הערביים, ואף עמדו לעיתים מעל לשיקולים חוקיים או מוסריים. עובדה זו באה לידי ביטוי גם ביישום חוק נכסי הנפקדים וביחסה המורכב של המדינה כלפי נוכחות בני העדות הנוצריות בגליל.

משך ההיעדרות ומידת ההתרחקות של התושבים שברחו מריינה השתנו ממשפחה למשפחה. חלק מתושבי ריינה בחר לעבור ליישוב ערבי קרוב, שבו היו להם קרובי-משפחה. מוחמד חסן ג'ראבה (אבו-חסן) סיפר: "כשהגיעו היהודים [כוחות צה"ל] לכפר הייתי בן שש שנים. החלטנו לעזוב את הכפר ולהגיע לכפר טורעאן, שם גרים הדודים שלי מצד אמי. שהינו שם בשדות מספר ימים עד שהגיעו [לשם] כוחות צה"ל. תושבי טורעאן החליטו לברוח לכיוון עראבה [שבבקעת סכנין], אולם אבא שלי החליט לחזור לכפר שלנו" (ראיון עם מוחמד חסן ג'ראבה ב-25 בפברואר 2022). נראה שאביו של מוחמד שיער שכוחות צה"ל לא יפנו את התושבים

ויאפשרו להם להישאר בבתייהם. ייתכן שההבנה הזו נבעה ממודעות ליחסיו הטובים של חנא ח'מיס עם הגורמים הרלוונטיים, או מההנחה כי גורל התושבים יהיה חיובי, והם לא יפוננו מכפריהם שכן לא לקחו חלק בלחימה.

פליטים אחרים התרחקו יותר מכפר ריינה. עלי אחמד טאטור (אבו-כרים), שהיה אז כבן 11, סיפר: "תושבי הכפר [ריינה] ברחו כשנפלה צפוריה, יום קודם לכיבוש הכפר שלנו. ברחתי עם אבי ועם הדודים שלי. ברחנו בכיוון צפון והגענו עד כפר עראבה. נשארנו שם שלושה ימים עד שהגיע אחד מתושבי הכפר [ריינה] והודיע שהוא נכבש וחנא ח'מיס מבקש שנחזור" (ראיון עם עלי אחמד טאטור, 5 בפברואר 2022) הם נענו להודעה.

סלים מוחמד זעוררה (אבו-סאלח), שלאביו הייתה באותם הימים מכולת בכפר, סיפר: "כשהגיעו היהודים [כוחות צה"ל] לכפר, אבי ביקש מאחיו – הדודים שלי – לעזוב את הכפר לכיוון צפון, אך הוא עצמו סירב לעזוב. הגענו עד ססע [שבגליל העליון] ולאחר תקופה קצרה, כבר איני זוכר כמה זמן בדיוק, הגיע שליח מטעמו של חנא ח'מיס והודיע שהכפר [ריינה] נכבש ומבקש שנחזור" (ראיון עם סלים מוחמד זעוררה, 21 בפברואר 2022). מעדותו מסתבר, שהרצון לשמור על בתים וחנויות גרם לפחות לחלק מן התושבים להישאר במקומם. ככל הנראה, התושבים סמכו על כך שחנא ח'מיס יצליח למנוע את פינוי התושבים בזכות קשריו הטובים. מתוך הבנה זו, העדיף אביו של סלים שבניו ואחיו ישהו מחוץ לכפר במשך כמה ימים – עד שישכחו הקרבות, ולאחר מכן ישובו לביתם.

אחמד עבד אל-רחמן עבאס (אבו-מאמון), תושב ריינה, סיפר: "כאשר הגיעו כוחות הצה"ל לנצרת ברחתי עם בני משפחתי מהכפר והגענו עד בנת ג'בייל בלבנון. אחרי שבוע או שבועיים הגיע אחד מתושבי הכפר והודיע לנו כי הוא נכבש, וחנא ח'מיס מבקש שנחזור" (ראיון עם אחמד עבד אל-רחמן עבאס, 13 בינואר 2022).

רובם המוחלט של הבורחים במלחמת 1948 היו מוסלמים, ורק מיעוט קטן ברח מקרב הנוצרים. עם זאת, חלק מהפליטים שברחו מכפר ריינה היו נוצרים. פואד ג'מיל רזק (אבו-עאטף), נוצרי תושב המקום שהיה אז כבן 10, סיפר: "יום לפני כיבוש הכפר ברחתי עם משפחתי עד בנת ג'בייל [שבדרום לבנון]. נשארנו שם מספר חודשים, עד שהגיע אחד מתושבי הכפר [ריינה] והודיע לנו שהוא כבר נכבש וחנא ח'מיס מבקש שנחזור" (ראיון עם פואד ג'מיל רזק, 8 בינואר 2022).

תקופת הגלות של חלק מן הבורחים התארכה בשל הפצת שמועות כוזבות, שהפחידו אותם ודחקו בהם להמשיך במסע הבריחה. תושב ריינה, עאטף מוחמד

בסול (אבו־מוחמד) סיפר: "כשהגיעו כוחות צה"ל עד הכניסה לנצרת [בערב ה־16 ביולי 1948] כוחות צבא ההצלה של קאוקג'י התייצבו מצפון לאזור סג'רה והיה מפגש אלים בין שני הכוחות. כוחות צה"ל הביסו את כוחות צבא ההצלה, שנסוגו למחנה סג'רה [כיום ליד צומת גולני]. אבא ביקש ממני ומהדודים שלי לעזוב את הכפר [ריינה] ולברוח צפונה. הגענו לכמה מקומות: קודם לדיר־חנא, [שם] קיבלנו מידע כוזב על הריסת היישוב [שלנו] ולכן נאלצנו לברוח עוד צפונה יותר. אולם לאחר תקופה קצרה נמסר לנו שהכפר נכבש וכי חנא ח'מיס מבקש שנחזור" (ראיון עם עאטף מוחמד בסול ב־8 בינואר 2022).

לסיכום הדיון בסוגיית הישרדות הכפר והשלכתו על ההיבט הדמוגרפי, שלוש נקודות מהותיות עמדו בבסיס ההתפתחות הדמוגרפית של היישוב, ואפשרו את השתמרותו ככפר ערבי חי ופעיל, בשעה שכפרים רבים אחרים בגליל פונו מתושביהם:

א. המרכיב הדמוגרפי־חברתי: הרכבו הפנימי של הכפר, שהתאפיין בנוכחות בולטת של בני העדה הנוצרית, ובפרט מעמדו של חנא ח'מיס – דמות מגשרת מרכזית – סייע למנוע את גירוש תושבי המקום. זאת בניגוד לכפרים מוסלמים סמוכים שתושביהם פונו כולם במהלך הלחימה. אופייה הרב־ערתי של ריינה, בשילוב עם הנהגה מקומית פרגמטית, תרם ליצירת מערכת יחסים עוינת פחות עם כוחות הביטחון היהודיים.

ב. המרכיב החוקי: המסגרת החוקית, ובפרט חוק נכסי נפקדים, תש"י-1950, הייתה אמצעי משמעותי בקביעת מדיניות הקרקעות והבעלות לאחר 1948. החוק, אשר הגביל את זכויותיהם של פליטים שנעדרו מנכסיהם בתקופה שבין נובמבר 1947 למאי 1948, לא חל על אלה שגורשו לאחר מועד זה. בכך נוצרה הבחנה משפטית, שלפיה פליטי פנים שגורשו אחרי מאי 1948 לכאורה לא סווגו כ"נפקדים". עם זאת, חריגים כגון הכפרים מעלול ומג'ידל, שנכבשו במסגרת מבצע דקל (15 ביולי 1948), מצביעים על כך שמיקומם הגיאוגרפי והאסטרטגי – לאורך הציר המרכזי חיפה-נצרת – היה שיקול מרכזי בגירוש תושביהם, בניגוד למגבלות החוק. דוגמאות אחרות, כמו הכפר לוביה, ששימש בסיס לכוחותיו של פאוזי קאוקג'י, או ספוריה (ציפורי), שממנו ברחו תושבים לנצרת וריינה, מאששות את קיומו של קשר בין נסיבות ביטחוניות-אסטרטגיות לבין פינוי יזום של תושבים, תוך עקיפת עקרונות החוק.

ג. המרכיב הגיאוגרפי-אסטרטגי: מיקומו של כפר ריינה בלב הגליל ובמרחק רב יחסית מהחזיתות המרכזיות של הלחימה, תרם ליציבותו. הימנעות תושבי המקום מהתנגדות מזוינת והקשרים השקטים עם מוסדות יהודיים אפשרו לכפר לשמור על רצף טריטוריאלי ודמוגרפי. מנגד, כפרים שישבו על צירים אסטרטגיים, חוו פינוי ודיכוי.

עובדות אלה מדגישות את השילוב בין מיקום גיאוגרפי, תודעה פוליטית-קהלית, ומדיניות שלטונית בקביעת דפוסי הישרדות הכפרים הערביים באותן שנים. ההכרה בכפר ריינה כיישוב מקלט לפליטי פנים על ידי הרשות לשיקום הפליטים הייתה נקודת המוצא לתמורות הדמוגרפיות שחלו בו. זו הייתה דוגמה להגירה חיובית שהביאה לגידול באוכלוסייה המקומית.

הפיכת כפר ריינה למקלט פליטים

החוקרים חלוקים ביניהם באשר למספרם הכולל של פליטי הפנים בארץ. הלל כהן אומד את מספרם ב-1950 בכ-25,000 (כהן, 2000, עמ' 22), ויאיר בוימל תומך בדעתו (בוימל, 2007, עמ' 187). שרה אוסצקי-לזר טוענת כי שיעור פליטי הפנים הגיע כדי 20% מכלל האוכלוסייה הערבית שנותרה בסוף המלחמה בתחום מדינת ישראל (אוסצקי-לזר, 1995, עמ' vi). בהנחה שהיא התייחסה לאוכלוסייה ערבית של כ-160,000 נפש נמצא כי סברה שמספרם היה אז כ-32,000. מכל מקום, בעיית פליטי הפנים הייתה אחד האתגרים הקשים שעמדו בפני מדינת ישראל בראשית ימיה.

המדינה פעלה בארבע דרכים כדי לפתור את הבעיה:

(א) מתן רשות לחלק מפליטי הפנים לשוב ליישובים בהם התגוררו ערב המלחמה. בכך הם חדלו מלהיות פליטים (למשל, חזרת פליטי עילוט מנצרת שאליה ברחו).

(ב) העברת פליטי פנים ליישוב ערבי אחר (למשל העברת פליטי הכפרים הושה וכסאיר לשפרעם, ופליטי הכפרים דאמון ומיעאר לטמרה ולכאבול). הפליטים שהגיעו לכפר ריינה נכללו בהחלטה זו.

(ג) מתן פיצויים לפליטים, שבאמצעותם יכלו להתיישב ולהתבסס ביישוב אחר (לא הצלחתי לאתר שמות אנשים שבחרו באופציה זו).

(ד) הכשרת קרקעות והכנת תוכניות מתאר לשכונות/יישובים שנועדו לאכלס פליטי פנים (למשל בכפר כאבול) (מחמוד, תשנ"ד, עמ' 150-165).

בדרך-כלל, עמדו בפני פליטי הפנים שתי אפשרויות בלבד בבחירת מקום התיישבותם המיועד. אפשרות ראשונה הייתה בחירה ביישוב קרוב גיאוגרפית לכפר מולדתם (חלופה שנתפסה על-ידי רבים מהם כהתיישבות זמנית בלבד, בהמתנה ליום שבו ישובו למקומם המקורי). במחקרים קודמים העוסקים בענייני פליטים (כהן, 2000; כהן, 2006; סעיד, תשע"ד) נמצא כי הפליטים נטו לבחור במיקומים הקרובים גיאוגרפית למקום מגוריהם הקודם. כך, למשל, פליטי מעלול ומג'דל בחרו להתיישב בכפר יפיע ובנצרת הקרובות לכפריהם; פליטי צפוריה בחרו בנצרת הסמוכה לכפרם והקימו בה שכונה המכונה על שמו "אל-צפאפרה" בעוד חלק מהם בחר בכפר ריינה. האפשרות השנייה הייתה לעבור ליישוב שבו גרו קרובי משפחתם (סופר, 1983, עמ' 771).

המדינה חיפשה פתרונות ליישוב מחדש של פליטי הפנים מבלי להחזירם לכפרי מולדתם. לשם כך היא הקימה את "הרשות לשיקום פליטים", שפעלה בשנים 1949-1953 והצליחה ליישב מחדש כ-1,020 פליטי פנים (בוימל, 2007, עמ' 186-187) בעוד שהשאר הצליחו למצוא פתרון בכוחות עצמם. מספר פליטי הפנים שנקלטו ביישובים הערביים באותה תקופה היה שונה ממקום למקום. כך, למשל, מספר פליטי הפנים שנקלטו בנצרת נאמד בכ-3,000-6,000, בטמרה כ-1,000, במג'ד אל-כרום כ-800, ביפיע כ-370-750, בכפר כנא כ-270-600, בשפרעם כ-500, ובאבו-סנאן וכפר יאסיף כ-400 בכל אחד (כהן, 2000, עמ' 28). העובדה שכפרים כגון עילוט, משהד ועין מאהל אינם מוזכרים באופן נרחב מעידה על שני דברים: ראשית, כפרים אלו קלטו פליטים בשלב מאוחר, ושנית, מספר הפליטים שקלטו היה נמוך יחסית.

אף שהמרחק של ציפורי, משהד ועילוט מנצרת היה דומה לזה של ריינה, כפר ריינה נהנה מיתרון נוסף בשל היותו נקודת תחבורה מרכזית לנצרת, יתרון שהקנה לו חשיבות גבוהה יותר לעומת שאר כפרי מרחב נצרת.

כפר ריינה נקבע על-ידי רשות שיקום הפליטים כיעד לקליטת פליטים שפונו מכפריהם. אף על פי שלא נמצא עד כה תיעוד היסטורי רשמי המאשר בכתב את החלטת הרשות, ניתן לשער כי בחירת המקום נבעה, בין השאר, ממיקומו הסמוך לעיר נצרת, שבה שכן באותה תקופה הממשל הצבאי (בסול, 2025). סמיכות זו אפשרה לרשויות לעקוב מקרוב אחר תנועותיהם של הפליטים, ולמנוע מהם ניסיונות שיבה אל כפריהם המקוריים.

בכפר ריינה נקלטו פליטי פנים בשני שלבים עיקריים: הראשון – בין החלטת

החלוקה של עצרת האו"ם ב־29 בנובמבר 1947 להכרזת המדינה ב־14 במאי 1948; השני מ־15 במאי ואילך. בשלב הראשון נקלטו בו פליטים ערביים מחיפה, שנכבשה על־ידי כוחות ההגנה באמצע אפריל 1948. תושב ריינה מוחמד חסן ג'ראבה סיפר: "לאחר נפילת חיפה הגיעה לכפר [ריינה] משפחת כבאבו, שגרה ליד ביתנו. שנכבש הכפר משפחה זו ליוותה אותנו עד טורעאן, וכשחזרנו שבה גם היא איתנו. אולם היא עזבה את הכפר באמצע שנות השישים" (ראיון עם מוחמד חסן ג'ראבה ב־25 בפברואר 2022). פליטים אלה נכללים בהגדרת "נפקד" בהתאם לסעיף 1 לחוק נכסי נפקדים, תש"י-1950, ועל כן לא היו רשאים לשוב אל מקום מגוריהם המקורי. רוב הפליטים שנכנסו לכפר ריינה בשלב השני באו מצפוריה – כפר גדול וקרוב יחסית שהיה בו רוב מכריע של תושבים מוסלמים (הערך: צפוריה (א) – גליל, אנציקלופדיה אריאל, כרך שביעי, עמ' 6311).

אל כפר ריינה הגיעו גם פליטים מעמק יזרעאל ומהגליל התחתון המזרחי, ביניהם משפחות עלי ומנסור מכפר אנדור (ליד קיבוץ עין־דור), משפחת אבו אל־היג'א מכפר חד'ה ומשפחת מוגרבי מכפר סבת (בסול, 2022, עמ' 70). פליטים אלה גורשו מכפריהם, שפוננו לחלוטין – בין בשל פעולות ההתנגדות של התושבים ובין בשל מיקומם הגיאוגרפי הרגיש – והשתקעו בכפר ריינה.

בדו"ח מסתיו 1943, שבו סקרו אנשי שירות הידיעות (ש"י) של ההגנה את כפר ריינה, נמסר כי מספר תושביו היה אז כ־1,200, מהם כ־770 מוסלמים ו־430 נוצרים (דו"ח סקירת כפר ריינה, 1943, ארכיון תולדות ההגנה, עמ' 2).

שיעור הריבוי הטבעי באוכלוסייה הערבית בארץ היה אז קרוב ל־4% לשנה במוצע (לנדאו, 1971, עמ' 18; לנדאו, 1993, עמ' 14). בהנחה ששיעור גידול זה נמשך גם בחמש השנים הבאות (1944–1948), אמורה הייתה אוכלוסיית כפר ריינה לגדול בכ־240 נפש ולמנות כ־1,440 תושבים בסוף 1948. ואולם, על פי אומדן שערכו גורמים ישראלים בסוף 1948 (כנראה ב־8 בנובמבר) הגיעה אוכלוסייתו לכ־2,100 נפש, (ראו טבלה מס' 1). כלומר גבוה בהרבה מן הצפוי. מספר גדול זה כולל גם את כל פליטי הפנים שהתיישבו בריינה עד אז, שמספרם הגיע 600 נפש ויותר.

על סמך תיעוד מתחילת שנות ה־50, כלומר זמן לא רב לאחר תום הקרבות, אמד הלל כהן את מספר פליטי הפנים שנקלטו בריינה בכ־550–800 (כהן, 2000, עמ' 28). בהנחה שאוכלוסיית הכפר מנתה אז כ־2,350 נפש, מסתבר כי שיעור פליטי הפנים בה נע אז בין 23.4% ל־34.04%. במלים אחרות: בתחילת תקופת

הממשל הצבאי היו כשליש מתושבי ריינה פליטי פנים (ראו טבלה מס' 1). עובדה זו, השייכת לתחום הגיאופוליטיקה, ממחישה כיצד מדיניות פוליטית מעצבת את ההרכב הדמוגרפי ומשפיעה עליו.

כפי שמראה טבלה מס' 1, שיעור גידול האוכלוסייה הגבוה בשנים הראשונות למדינה נבע בעיקר מקליטת מספר ניכר של פליטי פנים. הירידה בשיעור גידול האוכלוסייה במחצית השנייה של שנות ה-50 נבעה בעיקר מעזיבת חלק מפליטי הפנים את הכפר. יצוין, עם זאת, שהרוב המכריע החליט להישאר בכפר משתי סיבות עיקריות: קרבתו לכפרי המוצא, (הדבר אמור בעיקר לגבי תושבי כפר ציפורי הצמוד לכפר ריינה), ומיקומו על ציר התחבורה בין נצרת לכפרי המרחב.

ליתרוננו התחבורתי של כפר ריינה הייתה משמעות גדולה. אוטובוסים שנסעו בקו נצרת-כפר ריינה ועברו דרך הכפר אפשרו לתושבים, וכיניהם הפליטים, שהיו אז במצב כלכלי מאוד רגיש וירוד, להגיע לאזורים שבהם נמצאה להם עבודה. תחנת האוטובוס נמצאה במרכז הכפר, בסמוך למעיין (כיום בניין הרשות המקומית), והייתה נקודת מפגש עבור התושבים (ראו איור מס' 1). בנוסף לשירותי האוטובוסים, שימשו את התושבים ככלי תחבורה גם מוניות ושירותי נסיעות פרטיים (כגון טנדרים) (ראו איור מס' 1). כך נוצרה בהדרגה תשתית תחבורה מוטורית, שעיקרה התבסס על שירותי נסיעות פרטיים ושירותי אוטובוס של שתי חברות: "אשד" ו"הגליל". לחברות אלו היה לוח זמנים קבוע לנסיעות בין השעות 4:30 בבוקר ועד 21:00 בערב (דו"ח עדכון סקירה כפרית – ריינה, 1963-1973, ארכיון המדינה, עמ' 3).

הפליטים שבחרו להשתקע בכפר ריינה נמנעו מהשתקעות ביישובים אחרים הסמוכים לנצרת מסיבות שונות. לעומתם, כפר ריינה, שמעמדו ככפר זכה להכרה של הרשות לשיקום הפליטים, נתפס כבעל פוטנציאל משמעותי לקליטת אוכלוסייה ולהתפתחות ממוסדת. בנוסף לקרבתו לנצרת ולנגישותו התחבורתית, תרמה להתפתחות הכפר גם הרחבה ניכרת של השירותים הציבוריים שהוצעו לתושביו. בשנת 1960 החלה חברת "מקורות" לספק מים לכפר. בראשית שנות השישים הוקמו בו שירותי בריאות וב-1963 נפתח בו סניף של בנק ברקליס. בשנת 1966 הוצבו בו שני טלפונים. באמצע אותו עשור נפתח בכפר סניף דואר והוא חובר לרשת הטלפונים הארצית. בשנת 1968 הוקמה בו מועצה מקומית (בסול, 2022; בסול, 2024).

איור מס' 1 : שירותי אוטובוסים, מוניות וטנדר, בערך 1960–1963
(אוסף צילומים מועצה מקומית ריינה)

ממסמכי ארכיון עולה כי תושבי הכפר והרשות המקומית שלו פנו בעקביות ובהתמדה אל מוסדות המדינה בבקשה לאשר הקמתם של שני בתי ספר בכפר. בקשה זו נענתה לבסוף בשנת 1970. הנימוק המרכזי שעליו התבססו הפניות הרשמיות, הן בנושא תשתיות מים הן בנושא מוסדות חינוך, היה הגידול המתמשך באוכלוסייה – גידול שכלל גם את פליטי 1948 שהתיישבו בכפר. (ראו התכתבויות, דו"ח עדכון סקירה כפרית – רינה, 1963–1973, ארכיון המדינה). בניגוד לכך, בעין מאהל, שהייתה מאוכלסת בכ-3,500 תושבים בשנת 1966, לא הייתה גישה לשירותי אמבולנס או למרפאות עד סוף שנות השישים. בתקופה זו לא היה טלפון בכפר, לא פעל בו סניף דואר, ובכתבה לא נזכר קיומה של מרפאת קופת חולים, אם כי פעל שם חדר של משרד הבריאות לחיסונים וטיפול באם וילד ("האלו! עין מאהל על הקו", מעריב 5, בדצמבר 1966).

על אף העובדה שלכפר ריינה היה מעמד גבוה יותר בעיני השלטונות, פעלה בעין מאהל מועצה מקומית כבר משנת 1965, בעוד שבכפר ריינה לא הוקמה מועצה מקומית עד שנת 1968. דחיית הקמת המועצה נבעה מחשש המדינה שהקומוניסטים ייבחרו לראשות הכפר. המדינה המתינה עד שעלתה בכפר דמות

ציבורית המזוהה עם מפא"י/מערך, ולא הייתה מניעה למנות אותה כראש המועצה (בסול, 2024). היעדר מועצה מקומית לא מנע מהמדינה להשקיע בפיתוחו של כפר ריינה באמצעות הענקת השירותים שצוינו, ביניהם אספקת מים, פתיחת קופת חולים, שירותי דואר, הנחת קו טלפון ושירותי אוטובוסים, וזאת בניגוד לכפרים אחרים שכבר פעלו בהם מועצות מקומיות.

בכפר עילוט המצב היה שונה לחלוטין: קופת חולים נפתחה שם רק במאי 1985, כלומר כ-25 שנים לאחר פתיחת קופת החולים בכפר ריינה, והמועצה המקומית הוקמה רק בתחילת שנות ה-90.

הטמעת השירותים הציבוריים בכפר ריינה תרמה לייצובו הדמוגרפי, שכן בעקבותיהם נמנעו הפליטים כמו גם התושבים הוותיקים מלעזוב את היישוב ולהגר לאזורים אחרים. כתוצאה מכך, שיעור ההגירה השלילית מהכפר נותר נמוך יחסית.

הגירה שלילית

לאורך שני העשורים שלאחר קום המדינה, נרשמה מגמה מצומצמת יחסית של הגירה שלילית מן היישובים הערביים שנותרו לאחר מלחמת 1948. לכך יש למנות ארבע סיבות מרכזיות:

א) בערים המעורבות האוכלוסייה הערבית הייתה מיעוט קטן, ולא שימשה מוקד משיכה משמעותי עבור ערביי הכפרים, ורצונם של התושבים הערביים להישאר בקרבת בני משפחתם ולגור בקרבת בני העדה היה חזק (לנדאו, 1993, עמ' 15).

ב) האוכלוסייה היהודית בערים נטתה לדחות את האוכלוסייה הערבית, דבר שהגביר את תחושת הניכור.

ג) לתושבי הכפרים הערביים היה אינטרס מובהק לשמור על זכויותיהם בקרקע.

ד) בקרב החברה הערבית קיים דפוס תרבותי מובהק, השואף לשמר את כוחה ומרכיביה של המשפחה המורחבת. (שנל, תשנ"ד, עמ' 135).

בנוסף להתרחבות השירותים החברתיים שהוזכרה לעיל, כפר ריינה הציע מענה בעיקר לסעיפים ג' ו-ד'. הפליטים שהתיישבו בכפר שמרו על המרקם החברתי שלהם והעדיפו להישאר בסמיכות לכפרי המוצא, בתקווה שיתאפשר להם לחזור אליהם בעתיד. התושבים המקומיים ייחסו חשיבות אסטרטגית גם לשימור זכות הבעלות על הקרקע, שהייתה רכיב מרכזי בזהות הקהילתית, בשייכות ובקביעות החברתית.

במהלך שני העשורים הראשונים למדינה, שמר כפר ריינה על שיעור הגירה שלילית נמוך מאוד. מעטים מקרב תושביו עזבו את הארץ לחו"ל במהלך שנות ה-50 ותחילת שנות ה-60, ורבים מהם שבו אל הכפר תוך זמן לא-רב. עם זאת, היו גם לפחות ארבעה מקרים שונים שבהם עזבו תושבי ריינה (אישה אחת ושלושה גברים) את כפרם ועד יוני 1963 עדיין לא שבו אליו, ואפילו מקרה אחד של בריחה-חזרה-ישוב בריחה ללבנון (דו"ח עדכון סקירה כפרית – ריינה, 6.9.1963, ארכיון המדינה, עמ' 7-8).

ניתן לסכם ולומר כי ההגירה השלילית מכפר ריינה הייתה קטנה כמעט עד ראשית שנות ה-70, שכן כמעט כל מי שעזבו אותו שבו אליו בתוך זמן לא רב. הדבר בא לידי ביטוי בגודל אוכלוסייתו, שבמהלך שני העשורים (1948-1972) צמחה מכ-2,100 לכ-4,100 נפש¹ (דו"ח שנתון סטטיסטי (1978), עמ' 49, טבלה מס' ב/13; ראו טבלה מס' 1). ראוי לציין שהיקף ההגירה השלילית ביום שקדם לכיבוש הכפר וביום כיבושו בידי צה"ל היה גדול מאוד, אך בסמוך מאד לאחר מכן הוא צנח בצורה תלולה, וירד כמעט עד לאפס בשנות ה-50 וה-60 אחרי שהעוזבים שבו אליו רובם ככולם. הדבר משקף את היחסים הטובים בין התושבים למדינה. בכפרים אחרים כגון ציפורי, לוביה, שעב, מעלול, מגידל ועוד, מספרם של התושבים שעזבו את המדינה או שהמדינה מנעה מהם לחזור היה גבוה יותר. בניגוד אליהם, תושבי ריינה נמנעו מלהתנגד למדינה וליחס הטוב שלהם אליה היו השלכות דמוגרפיות. אחד מוותיקי הכפר הסביר לי כי בתקופת הממשל הצבאי ביקרו אנשי צבא בכפר והקפידו לשמור על קשר טוב עם התושבים. התושבים נהגו להזמין אותם לארוחות ומסיבות, ואנשי הצבא נענו להזמנות. נראה שבזכות יחסים אלו ניצלו תושבי כפר ורק מעטים החליטו לעזוב.

מספרם המוערך של פליטי הפנים שנקלטו בכפר ריינה הוא בין 550 ל-800 איש (כהן, 2000, עמ' 28). עם זאת, על פי הנתונים הדמוגרפיים העומדים לרשותנו

1 האוכלוסייה ביישובים עם גודל אוכלוסייה מעל 5000 בשנת 1977 (להלן: דו"ח שנתון סטטיסטי (1978). באותה התקופה גדלה האוכלוסייה הכללית בגליל (יהודים וערבים) בכ-100%. העלייה בשיעור כה גבוה נבעה בעיקר ממאמציה של מדינת-ישראל ליישב את בגליל ביהודים – אם ביישובים כפריים (קיבוצים, מושבי-עולים), אם ביישוב עשרות-אלפי עולים חדשים יהודיים בערים הקיימות (למשל בטבריה, צפת, בית-שאן, עפולה, עכו, נהריה, חיפה והקרית), ואם בהקמת עיירות-פיתוח חדשות בגליל (למשל: שלומי, מעלות, חצור הגלילית, קריית-שמונה, נצרת עילית/נוף-הגליל, מגדל, יוקנעם).

(ראו טבלה מס' 1), עד שנת 1972 האוכלוסייה המקומית הוכפלה כמעט, מ-2,100 תושבים בשנת 1948 ל-4,100 בשנת 1972. נתון זה מלמד כי לצד קליטת הפליטים, התקיימו גורמים נוספים שתורמו לגידול הדמוגרפי, ובראשם הריבוי הטבעי. ראוי לציין כי עצם קליטתם של הפליטים, אשר כולם נמנו עם האוכלוסייה המוסלמית, האיצה מגמה זו עוד יותר – בעיקר לנוכח מאפייניה הדמוגרפיים של קבוצה זו בתקופה הנדונה. סוגיית צמיחת הריבוי הטבעי בכפר ריינה תעמוד במרכז הדיון המסכם אשר יחתום את המאמר.

עלייה במגמת הריבוי טבעי

במסגרת דיון בתהליכים דמוגרפיים, יש להבחין בבירור בין שיעור הילודה לבין שיעור הריבוי הטבעי. שיעור הילודה מוגדר כמספר לידות החי ל-1,000 נפש בשנה מסוימת, כלומר, שיעור ההתרבות של האוכלוסייה במהלך תקופה נתונה. מנגד, שיעור הריבוי הטבעי הוא ההפרש בין שיעור הילודה לשיעור התמותה, והוא משקף את הגידול או הקיטון הטבעי של אוכלוסייה, ללא התחשבות בהגירה.

בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל נרשם ריבוי טבעי גבוה במיוחד הן בתקופה שקדמה להקמת המדינה הן בעשורים הראשונים שלאחריה. בשנות החמישים והשישים של המאה ה-20, שיעור זה הגיע לכ-4% לשנה – נתון הנחשב מהגבוהים בעולם באותה עת (לנדאו, 1971, 1993; בסול, 2025). ריבוי טבעי זה שיקף את הפער המשמעותי בין שיעורי הילודה הגבוהים לבין שיעורי התמותה הנמוכים יחסית באוכלוסייה זו.

הריבוי הטבעי הגבוה בקרב ערביי ישראל, ובמיוחד המוסלמים, נבע בעיקר משלוש סיבות:

- (1) הדת המוסלמית מעודדת מאוד הולדת צאצאים.
- (2) רמת ההשכלה של רוב בני העדה המוסלמית הייתה נמוכה, ורובם התפרנסו בתקופה זו מחקלאות ומעבודות אחרות בשכר נמוך. (שיעורי הילודה בקרב אוכלוסיות ברמה חברתית-כלכלית נמוכה גבוהים יותר בדרך כלל). לעומתם, בני העדה הערבית-נוצרית היו משכילים יותר, מבוססים כלכלית, ומחוברים יותר למודרנה. מאפיינים אלה תורמים בדרך כלל להפחתת הילודה (שגל, תשנ"ד; בסול, 2025). המשמעות המעשית של מצב זה הייתה שהמדינה התייחסה באהדה גדולה יותר אל בני העדה הנוצרית: הם זכו בהקלות בהנפקת

אישורי תנועה, והצליחו להשתלב יותר במשק היהודי. עקב זאת, רמת חייהם הייתה גבוהה יותר והילודה בקרבם הייתה נמוכה יחסית. בני העדה המוסלמית, לעומת זאת, היו אהודים פחות בקרב שלטונות המדינה, וחופש התנועה שלהם הוגבל. כך המשיכו רוב בני העדה המוסלמית בעבודה חקלאית, המאופיינת בפחות רווחים. בנוסף לתמיכת האסלאם בריבוי ילדים, מספר רב של ילדים סיפק כוח עבודה נוסף שסייע בעבודות החקלאיות ובהגדלת הכנסות המשפחה. (3) כבר מראשית שנות המדינה, רמת ההיגיינה והתברואה ביישובים הערביים השתפרה בהדרגה, ומסוף שנות החמישים ואילך נפתחו בריבים מהם מרפאות. במשולב, תרמו שני אלה לעלייה בשיעורי הילודה ובמקביל לכך לירידה תלולה בשיעורי התמותה (בוימל, 2007, עמ' 206-207; סופר, 1983, עמ' 766). על פי יצחק שנל, בשנות הששים היה שיעור הפריון של אישה מוסלמית בישראל קרוב לעשרה ילדים בממוצע; שיעור התמותה במגזר הערבי ככלל (מוסלמים ונוצרים) ירד לפחות מ-6 ל-1,000, בעוד ששיעורי הילודה היו מעל 40 ל-1,000 בעדה הנוצרית ומעל 50 ל-1,000 בעדה המוסלמית (שנל, תשנ"ד, עמ' 132).

שיעור הריבוי הטבעי השנתי הגבוה במגזר הערבי בישראל נע בין 4.0% ל-4.5% עד סוף שנות ה-70 (שם, שם). שיעור זה הגיע בשנות ה-50 וה-60 כדי 4% בממוצע, והיה מן הגבוהים ביותר בעולם (לנדאו, 1971, עמ' 18). כאמור, לקראת סוף שנות החמישים, המדינה הגבירה את פעילותה בקרב החברה הערבית ואפשרה, בין היתר, הקמת מרפאות ביישובים הערביים. מרפאות רבות הוקמו על ידי קופת החולים הכללית שפעלה תחת הסתדרות העובדים הכללית וזוהתה עם מפלגת השלטון מפא"י. מפלגת מפא"י עודדה הרחבה של הקמת מרפאות ביישובים הערביים גם מתוך שיקולים פוליטיים ושאיפה לחזק את מפא"י בכל המסגרות ולהעצים את נאמנות הציבור הערבי למדינה (בוימל, 2007, עמ' 128; מארק, 2022, עמ' 60).

בנוסף להסתדרות, משרד הבריאות הקים מרכזים לאם ולילד בהם ניתנו חיסונים ויעוץ רפואי (בוימל, 2007, עמ' 205-207). בעדה הנוצרית, אשר נחשפה יותר למודרנה ולמגמות חילון והתאפיינה בהשקעה בחינוך הילדים וברמת השכלה גבוהה יותר, נשמר ריבוי טבעי נמוך יותר.

עד סוף שנות החמישים לא היו בכפר ריינה שירותי בריאות מודרניים, והתושבים הסתמכו בעיקר על רפואה מסורתית שבה התמחו זקני הכפר ועל מיילדות מקומיות ללא הכשרה מקצועית רשמית. ככל הנראה, הצורך הממשי והמשמעותי בשירותי

בראות מודרניים גרם לכפר לנצל את הפתיחות שגילתה ההסתדרות ולקבל שירותים אלה עבור תושביו.

יתר על כן, בסוף שנות החמישים הייתה מגמת עלייה בהצטרפות תושבים ממשפחות נוצריות ומוסלמיות מכפר ריינה למפא"י. ביניהן היו משפחות בראנסי, עתאמלה, טאטור, בסול ועוד (ראיון עם עאטף בסול, 27 בספטמבר 2025; ראיון עם מוחמד אחד עתאמלה, 27 בספטמבר 2025). מגמה זו המריצה עוד את גופי הממשלה להחיש את הקמת מרפאת קופת חולים בכפר. הצטרפותם של הערבים למפלגת מפא"י נידונה כבר בתחילת שנות החמישים. בישיבת הוועדה הפוליטית של מפא"י בינואר 1952 העלה ראש הממשלה, דוד בן-גוריון, את סוגיית שילובם של התושבים הערבים – ובעיקר תושבי הכפרים והפלאחים – במפלגות יהודיות. מטרת מהלך זה הייתה לחזק את זיקתם ליהדות ולמדינה, ובכך להבטיח את נאמנותם ולמנוע התנגדות פוטנציאלית לקיומה של המדינה (סעדי, 2020, עמ' 51-52).

מיקומו הגיאוגרפי של הכפר תאם גם את מדיניות הממשלה בנוגע לקיצוץ תקציבים: במקום להציע שירותי בריאות בכל יישוב, הוחלט להקים מרפאות קופת חולים ביישובים נגישים גיאוגרפית, שאליהם יכלו להגיע בני כפרים מרוחקים יותר. מכל הסיבות שפורטו, ההסתדרות ראתה בחיוב הקמת מרפאת קופת חולים בריינה. בראשית שנות ה-60 נפתחה בכפר ריינה מרפאת קופת חולים כללית, שסיפקה שירותי בריאות לתושביו ולתושבי כפרי הסביבה (דו"ח עדכון סקירה כפרית – רינה, 6.9.1963, ארכיון המדינה, עמ' 7). יתר על כן, שתי חברות אוטובוסים – "אשד" ו"הגליל" – הפעילו קווים שקישרו את הכפר עם הערים תל-אביב, חיפה, חדרה, נצרת, עפולה וטבריה, ואפשרו לתושבים להגיע בקלות לבתי החולים של אותן ערים. בסוף שנות ה-50 הכריזה המדינה על פטור לערבים מן הצורך באישורי תנועה לחלק מן היישובים היהודיים, ובין השאר לעפולה. כל אלה תרמו לעלייה בשיעור הגידול הטבעי בכפר ריינה. ניתן לומר כי העלייה בחלקה של האוכלוסייה המוסלמית בכפר ריינה בעקבות קליטת פליטים, שכולם היו בני העדה המוסלמית, לצד שיפור במגננוני ההיגיינה, הרחבת שירותי הבריאות והקלה בנגישות לתחבורה אל בתי החולים בנצרת ועפולה – תרמו לעלייה בשיעור הילודה. לפי דו"ח מיוני 1963 היו בכפר אז 70-80 ילדי גן בגיל חמש שנים (שם, עמ' 2,4), כלומר ילידי 1958. באותה השנה (1958) מנתה אוכלוסיית ריינה 2,260 נפש, (בסול, 2022, עמ' 73). מכאן, שהריבוי הטבעי בכפר באותה שנה עמד על 3.54%, נתון נמוך יחסית

בהשוואה לשיעור הריבוי הטבעי הכללי בחברה הערבית. בהשוואה לחברה הערבית כולה, נוכחותה של הקהילה הנוצרית – הידועה בשיעור ילודה נמוך יותר (שנל, תשנ"ד; בסול, 2025) – הקטינה, ככל הנראה, את שיעור הריבוי הטבעי בכפר ביחס לכלל החברה הערבית. המצב היה שונה ביישובים שקלטו מספר מועט יותר של פליטים, כגון עילוט, משהד ועין מאהל.

כפר עילוט, למשל, שאליו לא הייתה נגישות תחבורתית מספקת, נותר ללא קופת חולים עד מאי 1985 (עראף, ג'ריב ועבוד, 2008). לגבי עין מאהל, לפי כתבה מסוף 1966 ותחילת 1967, גם שם לא נפתחה מרפאת קופת חולים. מכאן ניתן להסיק כי יתרונו הגיאוגרפי של כפר ריינה, לצד פעילות תושביו ומעורבותם בארגונים שונים, סייעו בהקמת קופת חולים בכפר במועד מוקדם יותר.

בכתבה מעיתון אל-תחאד הובאו נקודות חשובות בתחום הפוליטיקה הדמוגרפית. נמסר כי קופת החולים בכפר ריינה סיפקה שירותי בריאות גם לתושבי היישובים הסמוכים. נקודה זו מחזקת טענה מרכזית של המחקר, לפיה הישרדות הכפר נבעה בין היתר ממדיניות קיצוץ התקציבים של הממשלה. עם זאת, נמסר כי היו לא מעט חוסרים בקופת החולים, מה שמעיד על כך שהממשלה וההסתדרות סיפקו שירותים מוגבלים בלבד. במקביל, בתקופה זו הממשלה נקטה עדיין זהירות כלפי המיעוט הערבי, מחשש מהתחזקות מעמדם והפיכתם ליעד לשובם של פליטים מעבר לגבולות. פליטים אלו, מציינים החוקרים, הבחינו בכך שחיי הערבים שנותרו בישראל היו טובים יותר (סעדי, 2020, עמ' 43-44).

שנתון הסטטיסטיקה לשנת 1972 אינו מביא נתונים דמוגרפיים עבור עין מאהל, עילוט ומשהד. גם בשנתון 1978, אשר מספק מידע רחב על כלל הכפרים הערביים, לא מופיעים נתונים על אותם כפרים. למרות זאת, ניתן לערוך השוואה בין המצב בריינה ועין מאהל, בשל סמיכותם זה לזה.

בשנת 1948 נותרו בעין מאהל כ-1,100 תושבים, שכן הכפר לא קלט פליטים נוספים, בעוד שריינה, שקלטה פליטים, מנתה כ-2,100 תושבים. על פי כתבה מ-1966, גודל האוכלוסייה בעין מאהל היה כ-3,500 תושבים (מעריב, 5 בדצמבר 1966). אמנם מדובר בנתון בלתי מבוסס, אך בהנחה שהאוכלוסייה גדלה בקצב דומה לשאר היישובים הערביים, ניתן להעריך כי בשנת 1972 מנתה אוכלוסיית עין מאהל כ-4,500 תושבים, לעומת כ-4,100 תושבים בריינה.

גם אם הנתונים אינם מדויקים לחלוטין, ניתן להסיק מהם מגמות דמוגרפיות מעניינות. בשנת 1972, כמעט חצי מתושבי ריינה היו בני העדה הנוצרית, וקצב

הגידול הטבעי שלהם היה נמוך יחסית למוסלמים (בסול, 2025; שנל, תשנ"ד). לעומת זאת, כל תושבי עין מאהל היו מוסלמים, ולכן שיעור הגידול הטבעי בכפר היה גבוה יותר. נוסף על כך, עד לסיום תקופת המחקר (שנות השבעים) נגישות תושבי ריינה למקומות עבודה הייתה גבוהה יותר, דבר שהשפיע על ירידה יחסית בקצב הילודה. לעומת זאת, תושבי עין מאהל שמרו על אורח חיים שהתבסס על חקלאות, והקצב הטבעי של גידול האוכלוסייה בכפר נותר גבוה. עם זאת, התמורות בקצב הריבוי הטבעי בכפר ריינה לא נבעו אך ורק מנוכחות בני העדה הנוצרית או מהגברת שיעור המועסקים בסקטור הלא חקלאי. גורמים נוספים שתורמו לכך היו הקמת קופת חולים בכפר וכן קרבת התושבים למרכזי בריאות בעיר נצרת, שהשפיעה באופן משמעותי על בריאות הציבור ועל שיעור הילודה.

סיכום

בשני העשורים שלאחר קום המדינה, התחוללו בכפר ריינה תהליכים דמוגרפיים ייחודיים שנבעו משילוב בין גורמים מקומיים וממלכתיים.

הגורמים המקומיים כללו, בראש ובראשונה, את מיקומו הגאוגרפי של הכפר. כפר ריינה לא היה ממוקם בסמוך לשדה קרב, ולכן תושביו לא נטלו חלק פעיל במלחמת 1948. עובדה זו תרמה לכך שהכפר לא פונה, בשונה מיישובים ערביים אחרים ששכנו בסמוך לאזורי עימות כגון חושה וכסאיר בגליל המערבי או ציפורי בקרבת נצרת. יתרה מזאת, קרבתו של הכפר לעיר נצרת, וכן מיקומו האסטרטגי על ציר התחבורה המחבר בין נצרת לבין כפרי הסביבה, הפכו אותו ליעד מועדף עבור פליטי פנים שביקשו מקלט. שלא כמו הכפרים מעלול ומג'ידל, שפוננו בשל קרבתם לציר המרכזי המקשר בין חיפה לגליל, ריינה נהנתה ממיקום שנתפס כפחות רגיש ביטחונית. גורם מקומי משמעותי נוסף היה הרכב האוכלוסייה של הכפר, ובפרט נוכחותה של קהילה נוצרית, אשר שימשה, ככל הנראה, מרכיב מרסן שהשפיע על ההחלטה שלא לפנות את היישוב, ואף היוותה בסיס ליציבות דמוגרפית והתפתחות. בהקשר זה יש לציין את דמותו של חנא ח'מיס, דמות נוצרית משפיעה וכולטת בתקופת המנדט, שהיה לו תפקיד מרכזי בשימור הישרדות הכפר במהלך אירועי 1948.

הגורמים הממלכתיים, מן העבר השני, שיחקו אף הם תפקיד מכריע בהתפתחות הדמוגרפית של הכפר. החלטת הרשויות שלא לפנות את כפר ריינה בשנת 1948,

והכללתו ברשימת היישובים שיועדו לקליטת פליטי פנים, הפכו אותו למוקד משיכה עבור אותם פליטים. מדיניות זו, שבאה "מלמעלה", תרמה להגעת אוכלוסייה חדשה אל הכפר, והגבירה את קצב גידול האוכלוסייה בו. גורם ממסדי נוסף היה הקמת מרפאת קופת חולים בכפר, אשר חיזקה את תחושת היציבות והביטחון בקרב האוכלוסייה הוותיקה והחדשה כאחד, וסיפקה מענה לצרכים הבסיסיים של התושבים – דבר שתורם לשימור האוכלוסייה ומניעת הגירה שלילית.

מקרה כפר ריינה חשוב בעיקר בשל העובדה שהוא הכפר היחיד בין הכפרים הסובבים את נצרת שתושביו לא גורשו, בניגוד לשאר הכפרים באזור. עובדה זו מהותית להבנת מעמד בני העדה הנוצרית בתקופה ההיא. כאמור, היו לכך מספר סיבות: נוכחות בני העדה הנוצרית, שהיה להם מעמד מועדף בעיני המדינה באותה עת, ריחוק הכפר מיישובים יהודיים והעובדה שתושביו לא השתתפו באירועי הלחימה, ולא פחות מכך מפגש האינטרסים בין שיקולי הממשלה ובין טובת אנשי הכפר.

רשימה ביבליוגרפית

ארכיונים

ארכיון המועצה המקומית ריינה.

ארכיון המדינה.

ארכיון תולדות ההגנה.

חוקים ותקנות

חוק נכסי נפקדים, תש"י-1950.

חוק למניעת הסתננות, תשי"ד-1954.

תקנות הגנה לשעות חירום, 1945.

ראיונות

ג'ראבה, מ'. (2022, 25 בפברואר). ראיון אישי.

טאטור, ע'. א. (2022, 5 בפברואר). ראיון אישי.

זעוריה, ס'. מ'. (2022, 21 בפברואר). ראיון אישי.

עבאס, א'. ע'. ר. (2022, 13 בינואר). ראיון אישי.

רזק, פ'. ג'. (2022, 8 בינואר). ראיון אישי.

בסול, ע'. מ'. (2022, 8 בינואר). ראיון אישי.

בסול, ע'. (2025, 27 בספטמבר). ראיון אישי שני.

עתאמלה, מ'. (2025, 27 בספטמבר). ראיון אישי.
חביב אללה, ע'. (2025, 16 באוקטובר). ראיון אישי

שנתונים

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס) – (1978 - 1950).

ספרים

בסול, ט. (2022). אל-רינה פי עהד אל-חכם אל-עסכרי אל-אסראילי 1948–1966 (אל-רינה בתקופת הממשל הצבאי הישראלי, 1948–1966). חיפה: מכתבת כל שיא.

בסול, ט. (2025). התפתחות עירונית תחת מגבלות: שפרעם בתקופת הממשל הצבאי 1948–1966 (חיבור דוקטורט). אוניברסיטת חיפה, חיפה.

בויםל, י. (2007). צל כחול לבן: מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים בשנים המעצבות 1958–1968. חיפה: פרדס הוצאה לאור.

מנסור, ג' ומנסור, ח'. (2007). אל-ריינה: אל-תאריח' אל-ד'אכרה ואל-ואקע (אל-ריינה: ההיסטוריה, הזיכרון והמציאות).

כהן, ה. (2000). הנפקדים הנוכחים: הפליטים הפלסטינים בישראל 1948. ירושלים: המרכז לחקר החברה הערבית.

כהן, ה. (2006). ערבים טובים: המודיעין הישראלי והערבים בישראל: סוכנים ומפעילים, משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות. ירושלים: כתר.

לנדאו, י. (1993). המיעוט הערבי בישראל: 1967–1991 היבטים פוליטיים. תל-אביב: עם עובד.

לנדאו, י. (1971). הערבים בישראל: עיונים פוליטיים. ירושלים: משרד הביטחון-הוצאה לאור.

מוריס, ב. (1996). מלחמות הגבול של ישראל, 1949–1956. תל אביב: עם עובד.

מוריס, ב'. (תשע"ב). 1948: תולדות המלחמה הערבית-ישראלית הראשונה. תל אביב: עם עובד.

מנאע, ע. (2016). נקבה ובקאא: חכאית פלסטיניין ט'לו פי חיפא ואלג'ליל (נכבה והישרדות: סיפורם של פלסטינים שנותרו בחיפה ובגליל). לבנאן.

סעדי, א'. (2020). אל-רקאבה אל-שאמלה: נשאת אל-סיאסאת אל-אסראיליה פי אדארת אל-סכאן ומראקבתהם ואל-סיטרה אל-סיאסיה תג'אה אל-פלסטינין (הפיקוח הכולל: היווצרות המדיניות הישראלית בניהול האוכלוסייה, בפיקוחה ובשליטה הפוליטית כלפי הפלסטינים). תרגום לערבית: אל-חארת' מוחמד אל-נבהאן.

עראף, ש', ג'ריב, י' ועבוד, ס'. (2008). עילוט אל-צמוד ואל-אסתמראר (עילוט, חוסן והמשכיות).

ערפאת, ג'. (2012). אל-משהד "ג'ת חאפר" פי אל-ד'ארה ואל-קלה כפר משהד "גת חאפר": בזיכרון והלב). אל-משהד / אל-נאצרה.

פפה, א'. (2007). אל-תטהיר אל-ערקי פי פלסטין (הטיהור האתני בפלסטין). לבנאן: מאססת אל-דראסאת אל-פלסטיניה.

שרה אוסצקי-לזר. (1996). התגבשות יחסי גומלין בין יהודים לערבים במדינת ישראל בעשור הראשון 1948-1958 (דוקטורט). אוניברסיטת חיפה.

יאסין, צ'. (1961). אל-ת'ורה אל-ערביה אל-כברא (פי פלסטין) 1936-1939 (המרד הערבי הגדול [בפלסטין], 1936-1939). דמשק.

מאמרים ופרקים בספרים ערוכים

ברהל, ע'. (2016). בין פליטות מתגלגלת לקליטה מוצלחת: המקרה של פליטי קרית'א בג'יש. זמנים, 133-134, 132-143.

בסול, ט'. (2023). אל-ריינה: אחדא קרה מחיט אל-נאצרה אלתי בקית עאם 1948 (אל-ריינה: אחד הכפרים בסביבת נצרת שנותרו בשנת 1948) אל-חצאד, 13, 144-170.

בסול, ט'. (2024). ריינה: התפתחות השלטון המקומי ממנהיגות מסורתית לרשות מוניציפלית 1948-1968. דארנא, 51, 42-53.

ח'מאסי, ר'. (2014). דור אל-חכם אל-עסכרי פי תח'טיט אל-חיז ותקייד עמלית אל-תמדין לדא אל-ערב אל-פלסטינין פי אסראיל (תפקיד הממשל הצבאי בתכנון המרחב ובהגבלת תהליך העיור בקרב הערבים הפלסטינים בישראל (בתוך: מ. כבהא (עורך), אל-אקליה אל-ערביה אל-פלסטיניה פי אסראיל פי ט'ל אל-חכם אל-עסכרי ואת'רה. חיפה: מדא אל-כרמל, 83-105.

מארק, ע'. (2022). הסתדרות, הממשלה והמיעוט הערבי בשנות הממשל הצבא. עיונים, 38, 60-83.

סופר, א. (1983). ערביי הצפון – מתבוסת 1948 עד זינוק של שנות השבעים. בתוך: א. שמואלי, א. סופר & נ. קליאוט (עורכים), ארצות הגליל, חלק ב. חיפה: משרד הביטחון, 763-784.

סעיד, מ'. (תשנ"ד). השתכנות פליטי פנים בכפרים ערביים. בתוך: ד. גרוסמן & א. מאיר (עורכים), היישוב הערבי בישראל: תהליכים גיאוגרפיים. ירושלים: סטודיו אפרת, 150-165.

שנל, י'. (תשנ"ד). תמורות בכפר הערבי בישראל: עיור בתנאי שוליות. בתוך: ד. גרוסמן & א. מאיר (עורכים), היישוב הערבי בישראל: תהליכים גיאוגרפיים. ירושלים: סטודיו אפרת, 128-149.